

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 14, No. 42, Autumn 2024

Introduction and Review of Newly-Found Pahlavi Inscriptions in Teymareh, Golpayegan

Mohsen Jamali¹ , Rasoul Bashash-Kanzagh²

<https://dx.doi.org/10.22084/nb.2024.28135.2620>

Received: 2023/08/24; Revised: 2023/12/06; Accepted: 2023/12/11

Type of Article: **Research**

Pp: 103-125

Abstract

The petroglyphs located in Teymareh are recognized as one of the most significant and extensive collections of rock art in Iran. Among the various motifs present, signs and linear inscriptions stand out, with Pahlavi inscriptions being a notable subset. A total of fifteen Pahlavi inscriptions have been documented within the petroglyphs of Teymareh in Golpayegan. This article presents, for the first time, the introduction of six new Pahlavi inscriptions discovered during the authors' recent field research in the Qarqab, Esfajerd, and Kucherey sites. The analysis, translation, and interpretation of these inscriptions raise two pertinent questions: Is there a conceptual relationship between these new inscriptions and the existing Pahlavi inscriptions in Teymareh? Furthermore, how do the themes of these inscriptions correlate with the natural and cultural landscape of the area? The inscriptions predominantly address the theme of "water," with the term "Zehab" frequently appearing throughout. According to the Pahlavi Dictionary, "river" is the most prevalent interpretation of Zehab. This terminology is intrinsically linked to the region's natural environment and its proximity to water sources, as well as the locations of the petroglyphs found in these areas. It is plausible that these inscriptions served to indicate the availability of water resources, particularly for travelers and nomadic groups. Furthermore, the significance of water and the historical narratives associated with it are deeply embedded in the oral traditions of the local populace. Collectively, these factors underscore the vital importance of water to both indigenous and nomadic communities, particularly during the late Sassanid and early Islamic periods. This research was conducted through a descriptive-analytical approach, utilizing surveys, field interviews, and library research.

Keywords: Petroglyph, Pahlavi Inscription, Teymareh, Golpayegan, Zehab.

1. PhD Candidate in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Conservation and Restoration, Isfahan Art University, Isfahan, Iran (Corresponding Author)

Email: jamali7178@gmail.com

2. Member of the scientific faculty of the Research Institute of Ancient Languages, Research Institute of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts (RICHT), Tehran, Iran.

Citations: Jamali, M. & Bashash Kanzagh, R., (2024). "Introduction and Review of Newly-Found Pahlavi Inscriptions in Teymareh, Golpayegan". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 14(42): 103-125. doi: [10.22084/nb.2024.28135.2620](https://doi.org/10.22084/nb.2024.28135.2620)

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5884.html?lang=en

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

The Teymareh petroglyphs are extensively located across the present-day provinces of Isfahan, Markazi, and Luristan. A total of over 36,500 petroglyphs have been cataloged within the Teymareh's Golpayegan collection, which encompasses thirty-two distinct sites (Jamali 2023: 73). These petroglyphs were primarily produced through hammering techniques and span various historical periods. The majority depict narrative scenes, with predominant themes including hunting, human conflict, representations of the natural environment, and ritualistic practices. In addition to these narrative elements, the collection also features various signs and lines, which are significant for understanding the linguistic and cultural contexts of the petroglyphs. The Teymareh petroglyphs exhibit inscriptions in Pahlavi, Arabic, Persian, and certain Hebrew scripts. This article focuses on the analysis of the Pahlavi inscriptions found within these petroglyphs. A total of fifteen Pahlavi inscriptions have been documented in the collection from the Golpayegan collection of Teymareh. Of these, nine have been previously presented and examined in separate studies (Jamali, 2014: 213-219; Bashash Kanzaq, 2011: 88). In the current article, we will present and interpret six newly-discovered inscriptions from Teymareh's Golpayegan collection, which were identified between 2008 and 2022, marking their inaugural introduction in this context.

The research inquiries are as follows: First, what is the translation and primary significance of this collection of inscriptions, and how do they relate to other Pahlavi inscriptions found in Teymareh? Second, can a substantial relationship be identified between these inscriptions and the natural as well as cultural environment of the area?

Research Method: In this study, data collection was conducted in the field through photographic documentation and the development of graphic illustrations. The texts were read and translated using the Pahlavi Dictionary, referencing two primary sources: "Mac Kenzie" and "Farah Vashi." By utilizing library research, investigating the oral traditions of the indigenous population, and analyzing the characteristics of the landscape along with other motifs present at these locations, we were able to conduct a thorough analysis of the inscriptions. This research is categorized as descriptive-analytical in nature.

This article aims to present, analyze, and interpret the significance of six previously unexamined Pahlavi inscriptions from Teymareh's Golpayegan collection. Additionally, we will explore the parallels between these new inscriptions and earlier ones. Furthermore, we will investigate how the

meanings of these inscriptions correspond with the region's landscape, environmental features, cultural attributes, and other petroglyphs.

Identified Traces

Since 2007, Mohsen Jamali has successfully identified a total of thirteen Pahlavi inscriptions in the Teymareh's collection of Golpayegan. When combined with the two previously recognized inscriptions, this brings the total to fifteen. A comprehensive description of the nine earlier inscriptions can be found in the publication "Golpayegan Petroglyphs: The Passage for History." The inscriptions frequently contain brief terms that pertain to water. It is plausible that these served as indicators of water sources within the vicinity. Nonetheless, it is essential to acknowledge the significance and influence of water on human existence, particularly in regions where water is scarce.

The inscriptions of Esfajerd 1 and 2 exactly mean "Zehab Mehman". Zehab Mehman means a pleasant spring. Currently, only a few seasonal springs flow in this area. Qarqab 1 and 3 inscriptions are also located near Golpayegan river, several seasonal springs and Tang-e Qarqab. In these two inscriptions, the word "Zehab" is also mentioned. In one of these two inscriptions, the word "Kenaroud" is also written in Persian. In the Qarqab inscription 2, a phrase similar to "Mah Farn Goshnasb" is probably mentioned.

Located near the Golpayegan river, along with its streams and seasonal springs, are the Pahlavi inscriptions of Kucherey. It is noteworthy that the inscription includes the term "Zehab." In many of the inscriptions presented in this article, the words "Zehab" and "Water" are prominently featured, indicating that a detailed analysis of the cultural and geographical environment surrounding these petroglyphs could uncover additional important aspects.

In the dictionary of Pahlavi language, in two sources "Mac Kenzie" and "Farah Vashi", the words Zehab and Zehabak are given as follows:

(Mac KENZIE 1971:p.182) زهابگ ، چشمه ، رودخانه zahābag zh³pk¹ ۱۹ 𐭥𐭮𐭥𐭮

زآب ، رودخانه (فره وشی ۱۳۵۸:ص.۶۵۵) zahāb zh³p¹ ۱ 𐭥𐭮𐭥𐭮

𐭥𐭮𐭥𐭮 𐭥𐭮𐭥𐭮 𐭥𐭮𐭥𐭮 zahāb ī mehmān zh³p¹ Y m(°)hm³n¹ ۱۳۶-۱۳۵ 𐭥𐭮𐭥𐭮

𐭥𐭮𐭥𐭮 MYA zh³p¹ āb zahāb 𐭥𐭮𐭥𐭮

Conclusion

Among the significant archaeological findings in Teymareh, the Pahlavi inscriptions stand out prominently. A total of fifteen such inscriptions have been cataloged at Golpayegan's collection. This article presents an introduction and analysis of six newly identified inscriptions, which are being reported for the first time. Notably, the inscriptions numbered 10, 11, 12, 14, and 15 prominently feature terms associated with water, specifically the term "Zehab." The term "river" is one of the interpretations of water, and in the Pahlavi inscriptions from Esfajerd, the term "Mehman" appears alongside the word for water. Consequently, the interpretation of these two Pahlavi inscriptions from Esfajerd may be rendered as "seasonal river." Looking at the perspective of these inscriptions, we realize that all of them are placed next to permanent and seasonal streams and water sources. Teymareh means the place where the water of the rivers gathers. It seems that these texts could have marked the presence of water sources in the region, especially for passers-by and nomadic tribes. All these cases show the special place of water among the people of this region. All indications point to this area having been of considerable prominence and significance in the late Sassanid era. The discovery of fifteen rock inscriptions in Pahlavi script further corroborates this hypothesis.

Acknowledgments

Finally, the authors would like to express their gratitude to the anonymous referees of the journal who enriched the text of the article with their comments. We would also like to thank Mr. Tarasi and Mr. Kheyri, who are elders of the villages of Esfajerd and Qarqab Golpayegan, who guided the authors in the field of local terminology.

Observation Contribution

The authors declare that the identification and documentation of the Pahlavi inscriptions presented in this article and the writing of the article were carried out by the responsible author, and the reading, and translation of these inscriptions were carried out by the second author.

Conflict of Interest

While adhering to publication ethics in referencing, the authors declare the absence of any conflict of interest with any person or government agency.

معرفی و بررسی سنگ‌نوشته‌های نویافته به خط پهلوی در تیمره گلپایگان

محسن جمالی^I، رسول بشاش‌کنزق^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/nb.2024.28135.2620>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۰۲، تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۰

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۲۵-۱۰۳

چکیده

سنگ‌نگاره‌های تیمره، به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین مجموعه سنگ‌نگاره‌های ایران، محسوب می‌شود. این نقوش صخره‌ای بازتابی از محیط طبیعی و انسان و هم‌چنین نحوه تعامل دو طرفه انسان‌ها با خود و با محیط است. نشانه‌ها و علائم خطی، یکی از موضوعات ویژه بر روی سنگ‌نگاره‌های تیمره است، که سنگ‌نوشته‌های پهلوی از جمله این علائم خطی محسوب می‌شود. در مجموعه سنگ‌نگاره‌های تیمره گلپایگان، تاکنون ۱۵ نمونه سنگ‌نوشته پهلوی شناسایی شده است که بیشتر آن‌ها متعلق به اواخر دوره ساسانی و اوایل دوران اسلامی است. در این پژوهش برای نخستین بار، به معرفی شش سنگ‌نوشته پهلوی نویافته در تیمره که در بررسی‌های میدانی نگارندگان در سال‌های اخیر در محوطه‌های غرقاب، إسفاجرد و کوچری یافته شده‌اند، پرداخته شده است. ضمن بررسی ترجمه و مفهوم اصلی این سنگ‌نوشته‌ها، دو پرسش مطرح می‌شود؛ آیا ارتباطی مفهومی میان آن‌ها و سایر سنگ‌نوشته‌های پهلوی تیمره وجود دارد؟ و چه هم‌سویی بین مفاهیم این سنگ‌نوشته‌ها و چشم‌انداز طبیعی و فرهنگی منطقه وجود دارد؟ در متن این سنگ‌نوشته‌ها، بیشتر به موضوع «آب» پرداخته شده است و واژه «زهاب» در اغلب آن‌ها دیده می‌شود. در فرهنگ زبان پهلوی «رودخانه» به‌عنوان معنای زهاب، متداول‌تر است. این واژه ارتباط مستقیمی با چشم‌انداز طبیعی منطقه و نزدیکی به منابع آبی و هم‌چنین موقعیت سنگ‌نگاره‌ها در این محوطه‌ها دارد. به نظر می‌رسد که این متون می‌توانسته نشانه‌گذاری بر وجود منابع آبی در منطقه، به‌ویژه برای افراد رهگذر و اقوام کوچ‌رو بوده باشد. موضوع آب و داستان‌های تاریخی مرتبط با آن، ریشه در فرهنگ شفاهی مردم منطقه نیز دارد. همه این موارد نشان از جایگاه ویژه آب در میان مردم بومی و کوچ‌رو، به‌ویژه در اواخر دوره ساسانی است. این پژوهش کاربردی، به شیوه توصیفی-تحلیلی و با استفاده از بررسی‌ها و مصاحبه میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای انجام گرفته است.

کلیدواژگان: سنگ‌نگاره، سنگ‌نوشته پهلوی، تیمره، گلپایگان، زهاب.

I. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: jamali7178@gmail.com

II. عضو هیأت علمی پژوهشکده زبان‌های باستان، پژوهشگاه میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: جمالی، محسن؛ و بشاش‌کنزق، رسول (۱۴۰۳). «معرفی و بررسی سنگ‌نوشته‌های نویافته به خط پهلوی در تیمره گلپایگان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۴(۴۲): ۱۰۳-۱۲۵. doi: 10.22084/nb.2024.28135.2620

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_5884.html?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

مجموعه سنگ‌نگاره‌ها و نقوش صخره‌ای تیمره در پراکنش گسترده خود در محدوده استان‌های فعلی اصفهان، مرکزی و لرستان قرار گرفته است. این مجموعه سنگ‌نگاره‌ها در منطقه وسیعی شامل: شهرستان‌های گلپایگان، خمین، محلات، دلیجان، الیگودرز و خوانسار پراکنده شده است. شاید در اینجا یکی از مهم‌ترین کلونی‌های متمرکز سنگ‌نگاره‌ای را در کل ایران شاهد باشیم. در مجموعه سنگ‌نگاره‌های تیمره (محدوده شهرستان گلپایگان) بیش از ۳۶،۵۰۰ سنگ‌نگاره در قالب ۳۲ محوطه شناسایی شده است (جمالی، ۱۴۰۱: ۷۳). این سنگ‌نگاره‌ها اغلب به شیوه کوبشی ایجاد شده‌اند و همگی آن‌ها مربوط به یک دوره زمانی خاص نیستند و شاهد ایجاد سنگ‌نگاره‌ها در دوره‌های زمانی متفاوت هستیم. بیشتر این سنگ‌نگاره‌ها روایتگر یک صحنه روایی هستند که مهم‌ترین موضوع آن‌ها، شکار، نبرد انسان‌ها، نمایش محیط طبیعی، برپایی آئین‌ها و... بوده است. افزون بر صحنه‌های روایی، شاهد برخی از علائم، نشانه‌ها و خطوط نیز هستیم؛ خطوط یکی از مباحث مهم در بررسی‌های سنگ‌نگاره‌هاست که با مسائل زبان‌شناسی و فرهنگ ارتباط دارد. نکته قابل بررسی این‌که برخی از علائم شناسایی شده بر روی سنگ‌نگاره‌های تیمره، با برخی از نشانه‌های خطوط هندسی ایلامی و برخی دیگر نیز با نشانه‌های خطوط یافته شده در تمدن هلیل‌رود شباهت دارد؛ افزون بر این نشانه‌ها، خطوط پهلوی، عربی، فارسی و چندمورد خط عبری نیز بر روی سنگ‌نگاره‌های تیمره شناسایی شده است. موضوع مورد مطالعه در این پژوهش، بررسی خطوط پهلوی بر روی این سنگ‌نگاره‌هاست. تاکنون ۱۵ نمونه سنگ‌نوشته پهلوی در مجموعه سنگ‌نگاره‌های تیمره گلپایگان، شناسایی شده است. قبلاً در گزارش‌های مستقلی، نه سنگ‌نوشته، معرفی و بررسی شده‌اند (جمالی، ۱۳۹۴: ۲۱۳-۲۱۹؛ بشاش‌کنزق، ۱۳۸۱: ۸۸). در این پژوهش، به‌طور ویژه به معرفی و خوانش شش سنگ‌نوشته نویافته در تیمره گلپایگان پرداخته شده است. این شش سنگ‌نوشته نویافته که بین سال‌های ۱۳۸۷ تا ۱۴۰۰ ه.ش. در تیمره گلپایگان شناسایی گردید، برای نخستین بار در این پژوهش معرفی می‌شوند.

پرسش‌های پژوهش: مهم‌ترین پرسش‌هایی که در این پژوهش مطرح هستند عبارتند از: ۱. ترجمه و مفهوم اصلی این دسته از سنگ‌نوشته‌ها چیست و چه هم‌سویی میان آن‌ها و سایر سنگ‌نوشته‌های پهلوی تیمره وجود دارد؟ ۲. آیا می‌توان ارتباط معناداری بین این سنگ‌نوشته‌ها و چشم‌انداز طبیعی و فرهنگی منطقه برقرار کرد؟

روش پژوهش: در این پژوهش کاربرد، داده‌ها به شیوه میدانی با عکس‌برداری و ایجاد طرح‌های گرافیکی تهیه شده است. خوانش و ترجمه متون با تکیه بر فرهنگ زبان پهلوی در دو منبع «مکنزی» و «فره‌وشی» انجام شد. با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای، بررسی فرهنگ شفاهی مردم بومی، واریسی ویژگی‌های چشم‌انداز و سایر نقوش این محوطه‌ها، تحلیلی برای این سنگ‌نوشته‌ها ارائه شده است. این پژوهش در ردیف پژوهش‌های توصیفی-تحلیلی قرار می‌گیرد.

پیشینه پژوهش در تیمره

برای اولین بار در سال ۱۳۷۷ ه.ش. «مرتضی فرهادی» در کتاب موزه‌هایی در باد بخشی از مجموعه سنگ‌نگاره‌های منطقه تیمره را معرفی نمود (فرهادی، ۱۳۷۷). «لیلی کریمی» در مقاله «بررسی نمادها و نقوش سنگ‌نگاره‌های تیمره» نیز به بررسی مختصر برخی از نقش‌های متمایز پرداخته است (کریمی، ۱۳۹۴). «محمد زحمتکش حصاری» و همکاران طی مقاله‌ای با عنوان «تحلیل مفاهیم سنگ‌نگاره‌های تیمره و ظرفیت نمادین آن» تعداد اندکی از نقوش را با بررسی‌های کتابخانه‌ای و دیدگاه گرافیکی مورد پژوهش قرار دادند (زحمتکش حصاری و معروف، ۱۳۹۶). «مجتبی سرمدی» در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود در رشته پژوهش هنر، با عنوان «نمادشناسی نقش بزکوهی در سنگ‌نگاره‌های پیش‌اتاریخ تیمره» این نقوش را از دیدگاه‌های مبانی هنر بررسی کرده است (سرمدی، ۱۳۹۴). در سال ۱۳۹۴ «محسن جمالی» با تکیه بر ۸ سال کار پژوهشی و مستندنگاری تحت عنوان کتاب سنگ‌نگاره‌های ایران (سنگ‌نگاره‌های گلپایگان؛ گذرگاه تاریخ) به معرفی، توصیف و تحلیل نقوش بیش از ۳۶,۵۰۰ سنگ‌نگاره در منطقه تیمره پرداخته است (جمالی، ۱۳۹۴). همچنین در چند عنوان مقاله به بررسی نقش گاو، به عنوان نقشی کلیدی و خاص در مطالعات تطبیقی مجموعه سنگ‌نگاره‌های تیمره (جمالی، ۱۴۰۲)، معرفی یکی از صحنه‌های روایی منحصربه‌فرد با عنوان «بررسی صحنه روایی بوم سنگی «شانزده انسان» در سنگ‌نگاره‌های تیمره گلپایگان» (جمالی، ۱۴۰۳ الف) و معرفی نقوش مربوط به شتر دوکوهانه بر روی سنگ‌نگاره‌های تیمره (جمالی، ۱۴۰۳ ب) پرداخته شده است. در این سال‌ها افرادی به بررسی جنبه‌های مختلف گرافیکی، هنری، انسان‌شناسی و نمادین این نگاره‌ها پرداخته‌اند؛ اما دیدگاه‌های باستان‌شناسانه در این میان بسیار کم‌رنگ بوده است.

پیشینه پژوهش سنگ‌نوشته‌های پهلوی تیمره

برای نخستین بار مرتضی فرهادی در کتاب موزه‌هایی در باد، گزارش شناسایی یک سنگ‌نوشته پهلوی با عنوان سنگ‌نوشته پهلوی چَم اسبه (که در این پژوهش با نام «تیمره گلپایگان ۱» معرفی می‌شود) را منتشر نمود (فرهادی، ۱۳۷۷: ۸۸). نگارنده دوم در سال ۱۳۸۱ به بررسی دقیق‌تر همین سنگ‌نوشته در مقاله‌ای با عنوان «سنگ‌نوشته پهلوی سنگ دخمه چَم اسبه (دره غرقاب گلپایگان)» پرداخته است (بشاش کنزق، ۱۳۸۱: ۸۶-۸۹)؛ ایشان همچنین در کتاب آشنایی با خطوط و زبان‌های باستانی نیز به معرفی چند سنگ‌نوشته پهلوی در تیمره پرداخته است (بشاش کنزق، ۱۳۹۷: ۱۴۴-۱۴۵). «محمد ناصری فرد» نیز در سال ۱۳۸۸ به معرفی چند سنگ‌نوشته پهلوی در محدوده تیمره گلپایگان و تیمره خمین پرداخت (ناصری فرد، ۱۳۸۸: ۲۱۱). نگارنده اول نیز در سال ۱۳۹۴ در کتاب سنگ‌نگاره‌های گلپایگان؛ گذرگاه تاریخ به معرفی نُه نمونه سنگ‌نوشته پهلوی در محدوده تیمره گلپایگان پرداخت (که در این پژوهش با نام «تیمره گلپایگان ۱ تا ۹ معرفی شده‌اند)، که هفت نمونه از آن برای اولین بار بود که معرفی شده است (جمالی، ۱۳۹۴: ۲۱۳).

در این پژوهش ضمن معرفی کوتاه نه سنگ‌نوشته پهلوی پیشین، به معرفی، خوانش و بررسی مفهوم شش سنگ‌نوشته پهلوی نویافته تیمره گلیایگان که تاکنون معرفی نشده‌اند، پرداخته می‌شود؛ هم‌چنین به بررسی وجوه اشتراک سنگ‌نوشته‌های نویافته با سنگ‌نوشته‌های پیشین پرداخت شده است. ضمناً نگارندگان، با توجه به مفهوم این سنگ‌نوشته‌ها، به دنبال یافتن هم‌سویی با چشم‌انداز و ویژگی‌های محیطی و فرهنگی منطقه و سایر نقوش سنگ‌نگاره‌ها بوده‌اند.

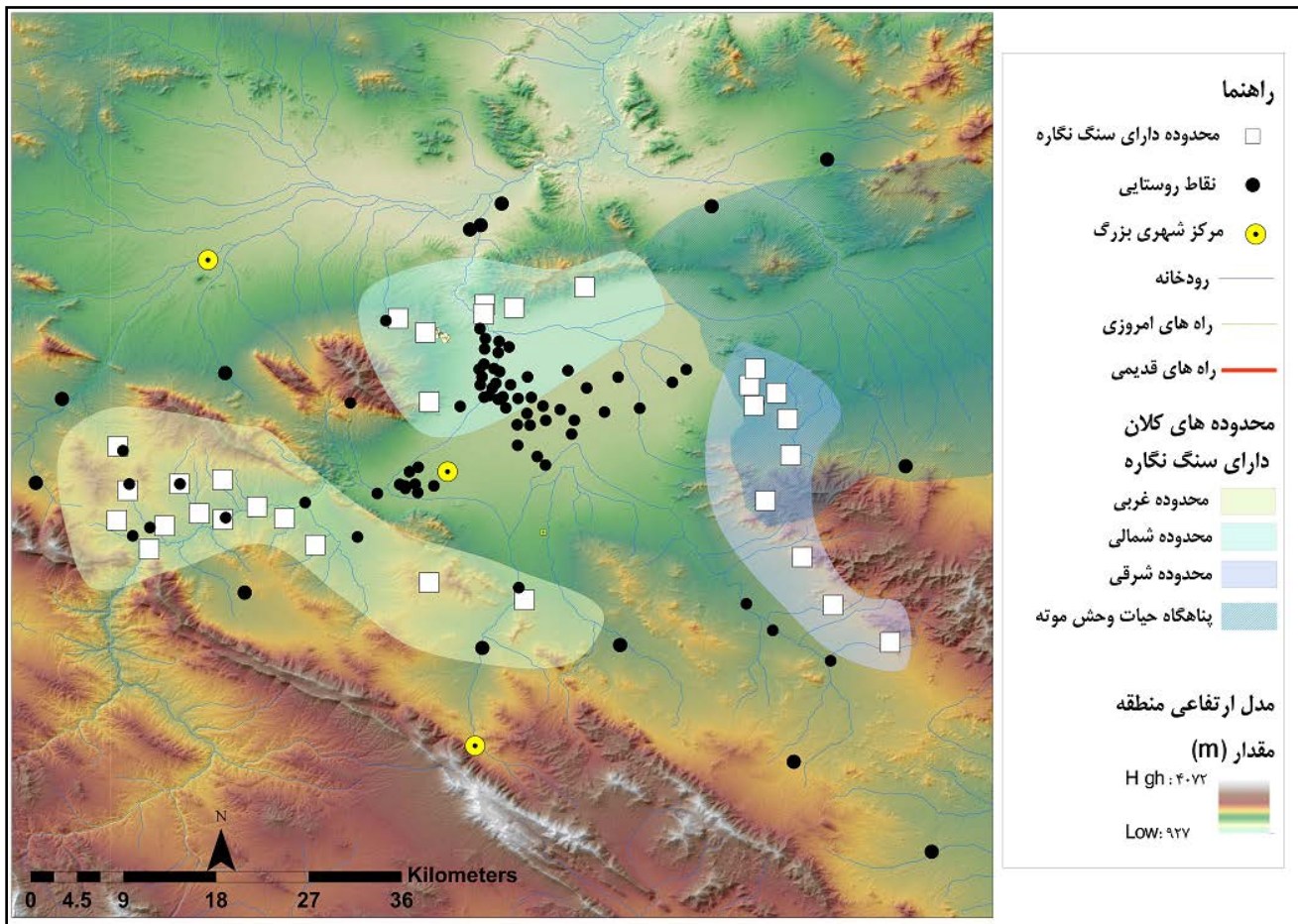
جغرافیای گلیایگان

شهرستان گلیایگان در شمال غربی استان اصفهان و در حاشیه شرقی زاگرس مرکزی قرار گرفته است. دشت حاصلخیز گلیایگان به همراه منابع دائمی آب رودخانه اناریار و هم‌چنین چندین رودخانه فصلی شرایط بسیار مساعدی برای استقرار طی هزاران سال در این منطقه را فراهم آورده است. این منطقه از یک سوراخ ارتباطی بین مناطقی در فلات مرکزی ایران و از یک سو مناطق واقع در زاگرس مرکزی می‌باشد. دشت گلیایگان در میان حصارهای کوهستان‌های مرتفع و هم‌چنین کم‌ارتفاع قرار گرفته است که در کوهستان‌های حاشیه دشت و اغلب در کنار منابع آبی شاهد تمرکز نقوش صخره‌ای و هم‌چنین در دشت نیز شاهد محوطه‌های مهم تاریخی هم‌چون لهرامش (مربوط به هزاره چهارم پیش از میلاد) و چغاحسن (مربوط به هزاره پنجم پیش از میلاد) (جاوری و همکاران، ۱۳۹۲: ۶۲) و چند محوطه مهم دیگر هستیم. «تیمره» نام تاریخی منطقه‌ای است که براساس تقسیمات سیاسی کنونی، جزئی از استان‌های اصفهان، مرکزی و لرستان و شامل: شهرستان‌های گلیایگان، خمین، محلات، الیگودرز و... می‌شود. این نام از دوره ساسانیان و به‌ویژه در ابتدای دوران اسلامی بسیار مورد استفاده قرار می‌گرفته است (قمی، ۱۳۶۱). در ادامه این پژوهش به بررسی داده‌های مربوط به تیمره گلیایگان پرداخته خواهد شد.

معرفی سنگ‌نگاره‌های تیمره گلیایگان

اغلب در کوه‌پایه‌های کوه‌های احاطه‌کننده دشت گلیایگان و بیشتر در کنار منابع آبی هم‌چون رودخانه‌های دائمی، رودخانه‌های فصلی، چشمه‌ها و آبگیرها تمرکز بسیار زیادی از سنگ‌نگاره، به‌ویژه در مناطقی با جنس مشخص سنگ شیست که بیشتر دارای سطوح صاف برای ایجاد نقش باشند وجود دارد. نگارندگان طی سال‌ها بررسی میدانی بیشتر مناطق شهرستان گلیایگان که دارای چنین ویژگی بوده‌اند را مورد بررسی قرار داده و این بررسی‌های مداوم منجر به شناسایی ۳۲ محوطه و تعداد تقریبی ۳۶،۵۰۰ بوم سنگی شده است. این سنگ‌نگاره‌ها با موضوعات مختلفی هم‌چون: صحنه‌های شکار، رزم آدمیان، نمایش آداب محلی، نمایش محیط طبیعی و ابزارهای شکار و زندگی و... طی دوره‌های گوناگون تاریخی ایجاد شده‌اند (جمالی، ۱۳۹۴: ۶۷). در میان نقوش جانوری، بزکوهی تقریباً ۷۵٪ کل گونه‌های جانوری را شامل می‌شود. در حال حاضر، تعدادی از این سنگ‌نگاره‌ها

▲ تصویر ۱: نقطه‌گذاری محوطه‌های ۳۲ گانه دارای سنگ‌نگاره در تیمرۀ گلپایگان (جمالی، ۱۴۰۱: ۱۳۸).

Fig. 1: Punctuation of 32 sites with rock arts in Teymarch Golpayegan (Jamali, 2022: 138).

به صورت نسبی گاهنگاری می‌شوند و براساس شواهد موجود برخی از آن‌ها تا ابتدای دوره مس‌وسنگ تاریخ گذاری شده‌اند (جمالی، ۱۴۰۲: ۱۰۸).

خط و زبان فارسی میانه، مرحله میانی زبان فارسی باستان و زبان فارسی نواست. زبان فارسی میانه در دوره ساسانی زبان رسمی کشور به طور عام و زبان جنوب غربی به طور خاص بوده است. اسنادی که از این دوره تاریخی به جای مانده است، عبارت است از کتیبه‌های مربوط به شاهان این دوره، از جمله: «اردشیر بابکان»، «شاپور اول»، «شاپور دوم» و «شاپور سوم»، کتیبه «نرسه» و نیز کتیبه‌هایی از بزرگانی هم چون: «کرتیر»، «مهر نرسه»، «شاپور سگانشاه»، «سلوک» و «ابنون». گذشته از سنگ‌نوشته‌ها، آثار مکتوب دیگری مانند: مهرها، اثرمهرها، سکه‌ها، کتیبه‌های روی پوست، ظروف نقره‌ای، دیوار نوشته‌ها، کتیبه‌های روی گچ، سنگ‌قبرها و هم چنین تعدادی اسناد مکتوب به خط معروف به «شکسته پهلوی» به دست آمده است؛ به طور کلی، آثار مکتوب زبان فارسی میانه را می‌توان در گروه‌های زیر ملاحظه کرد.

صخره‌نوشته‌ها، مهرها و اثرمهرها، گل‌مهرها، سکه‌ها، کتیبه‌های روی ظروف، چرم‌نوشته‌ها، دیوارنوشته‌ها و پاپيروس‌ها و استراکاها به خط پهلوی شکسته و کتب دینی و غیردینی ادبی، اندرزنامه‌ها و سنگ‌قبرها. در تطور و

تحول خط پهلوی بعد از خط کتیبه‌ای به موازات خط کتابی پهلوی از قرن ششم و هفتم میلادی به بعد، شاخه‌ای از خط کتابی، یعنی «خط شکسته پهلوی» را تشکیل می‌دهد، که سبک نوشتاری بسیاری از اسناد کتیبه‌دار اواخر دوره ساسانی تا قرون اولیه اسلامی را به زبان پهلوی ارائه می‌کند (بشاش‌کنزق، ۱۳۹۷: ۶۸-۷۲).

معرفی سنگ‌نوشته‌های پهلوی تیمره گلیایگان

در این بخش قصد بر آن است که نخست به طور مختصر به معرفی و ترجمه سنگ‌نوشته‌های پهلوی در محدوده تیمره گلیایگان که پیش از این پژوهش، معرفی و خوانش شده‌اند، پرداخته شود. در این بخش قصد ارائه خوانش جدید از سنگ‌نوشته‌های قبلی وجود ندارد و فهرست این سنگ‌نوشته‌ها که برای استانداردسازی به صورت «تیمره گلیایگان ۱» تا «تیمره گلیایگان ۹» نام‌گذاری شده است، در ادامه ارائه داده شده است:

• تیمره گلیایگان ۱ (غرقاب ۱)

«این سه چیز را
هرگز مار
راغ خاک
دریای آب
آتش هیزم
دخمه‌ی

... کردن یا فرتن؟ (بشاش‌کنزق، ۱۳۸۱: ۸۸؛ فرهادی، ۱۳۷۷: ۱۸۸).

• تیمره گلیایگان ۲ (غرقاب ۲)

«شتیاری» (جمالی، ۱۳۹۴: ۲۱۹) و (ناصری فرد، ۱۳۸۸: ۱۸۸)

• تیمره گلیایگان ۳ (غرقاب ۳)

«پد نام یزدانی کرفه گر» (جمالی، ۱۳۹۴: ۲۱۹)

• تیمره گلیایگان ۴ (عباس آباد ۱)

«... روزی سه چیز ورزیتار بویت، ... از پانزده ... میتران روز ...» (جمالی، ۱۳۹۴: ۲۱۵). به عقیده نگارنده دوم متن این سنگ‌نوشته با سنگ‌نوشته تیمره گلیایگان ۱ (چم اسبه ۱) بسیار شبیه است و احتمالاً معنای یکسانی دارند (بشاش‌کنزق، ۱۳۹۷: ۱۴۵).

• تیمره گلیایگان ۵ (عباس آباد ۲)

«پنج رام شتر، شش روچ آدمم...» (جمالی، ۱۳۹۴: ۲۱۵).

• تیمره گلیایگان ۶ (عباس آباد ۳)
قابل خوانش نبود (جمالی، ۱۳۹۴: ۲۱۶).

• تیمره گلیایگان ۷ (عباس آباد ۴)
«هان را که پس نمود ... که ... فرات (فریات) ... بوم زمین ...». یا براساس بازخوانی دیگری: «تورز شیت بون ... پایان شیت ... رزم ...» (جمالی، ۱۳۹۴: ۲۱۶).

• تیمره گلیایگان ۸ (حاجیله)
«روز مهر» به همراه یک امضاء (جمالی، ۱۳۹۴: ۲۱۷).

• تیمره گلیایگان ۹ (ماکوله)
«ماه نیز و هومن از ...» (جمالی، ۱۳۹۴: ۲۱۸)؛ البته خوانش متفاوت دیگری نیز از این سنگ‌نوشته نیز توسط نگارنده دوم با مفهوم «ماه قرن گشنسب» شده است. از سال ۱۳۸۶ تاکنون نگارنده اول پژوهش، موفق به شناسایی ۱۳ سنگ‌نوشته پهلوی شده است، که به همراه دو سنگ‌نوشته پهلوی که پیش‌تر شناخته شده بوده است؛ تاکنون ۱۵ سنگ‌نوشته در منطقه تیمره گلیایگان شناسایی شده است. شرح کافی نه سنگ‌نوشته قبلی در کتاب سنگ‌نگاره‌های گلیایگان؛ گذرگاه تاریخ به تفصیل آمده است و در این پژوهش قصد بر این است که به معرفی، بررسی و خوانش شش سنگ‌نوشته جدید و نویافته‌ای که تاکنون منتشر نشده‌اند، پرداخته شود.

معرفی سنگ‌نوشته‌های پهلوی نویافته در تیمره گلیایگان

• تیمره گلیایگان ۱۰ (کوچری): این سنگ‌نوشته در منطقه کوچری گلیایگان واقع شده است و در سال ۱۳۹۸ مورد شناسایی قرار گرفت. جهت آن به سمت جنوب غرب و شیب سطح صخره حدود ۶۰ درجه است و در فاصله کمی از این سنگ‌نوشته یک جویبار فصلی وجود دارد. در کنار خط مذکور نقش دو حیوان علف‌خوار که احتمالاً آهو است و نیز یک نماد در بالای بوم دیده می‌شود. تمامی نقوش دارای گل‌سنگ‌های مخرب هستند. این کتیبه به نوعی به خط شکسته پهلوی (cursive) و تنها واژه «زهاب» در آن نوشته شده است (تصویر ۲).

حرف نویسی سنگ‌نوشته:

z(h)'(pl)

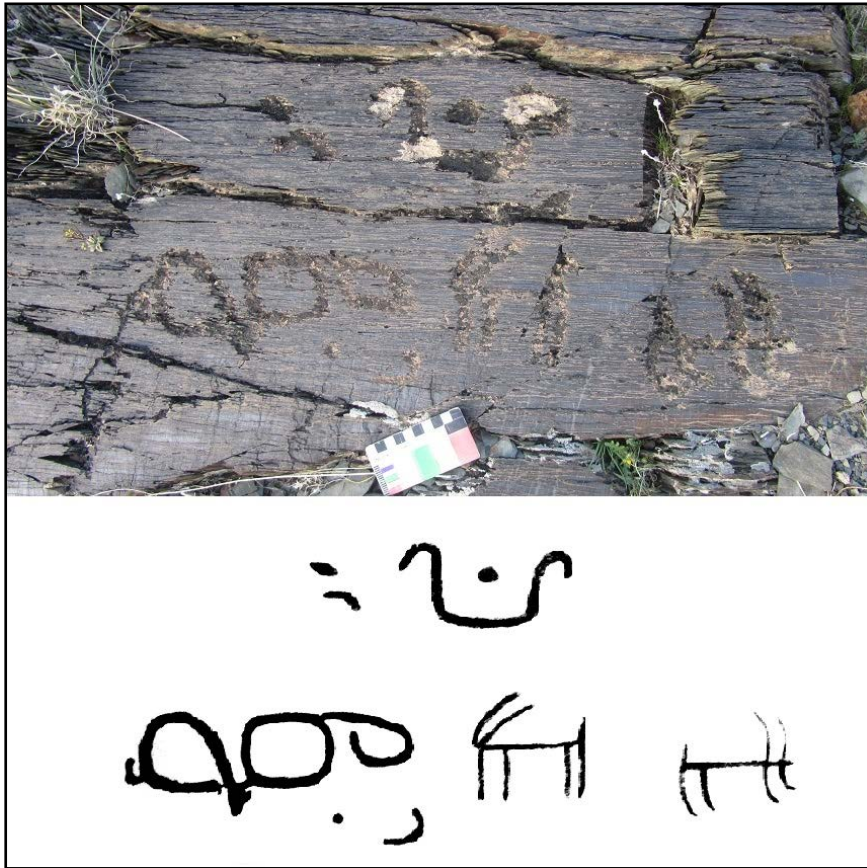
آوانویسی سنگ‌نوشته:

zahāb

ترجمه سنگ‌نوشته:

زهاب، رودخانه

• تیمره گلیایگان ۱۱ (اسفاجرد ۱): این سنگ‌نوشته یکی از دو سنگ‌نوشته

تصویر ۲: سنگ‌نوشته پهلوی «تیمره گلپایگان ۱۰ (کوچری)» (جمالی، ۱۳۹۸).

Fig. 2: Pahlavi inscription “Teymareh Golpayegan 10 (Kucherey)” (Jamali, 2020).

پهلوی منطقه اسفاجرد است که در سال ۱۳۹۷ شناسایی شد. جهت آن به سمت جنوب و شیب سطح صخره حدود ۴۵ درجه است. صخره حاوی این سنگ‌نوشته در بالای کوهی کم‌ارتفاع قرار دارد. در کنار این خط هیچ نقش دیگری دیده نمی‌شود و به نظر می‌رسد جهت خطوط عمودی باشد (تصویر ۳).

تصویر ۳: سنگ‌نوشته پهلوی «تیمره گلپایگان ۱۱ (اسفاجرد ۱)» (جمالی، ۱۳۹۷).

Fig. 3: Pahlavi inscription “Teymareh Golpayegan 11 (Esfajerd 1)” (Jamali, 2019).

حرف‌نویسی سنگ‌نوشته:
...zh'pl Y m(°)hm'nl

آوانویسی سنگ‌نوشته:

...zahāb ī mehmān

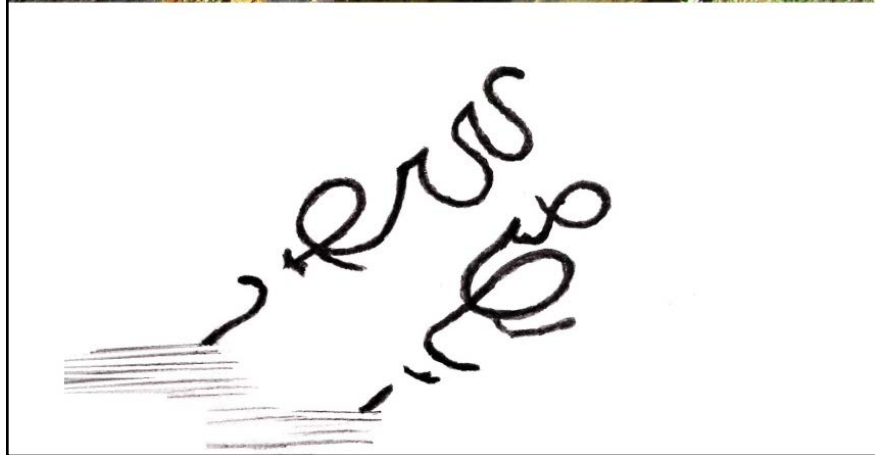
ترجمه سنگ‌نوشته:

زهاب مهمان، رودخانه مهمان (فصلی؟)

«زهاب (زه‌آب)» معنای «رودخانه» هم می‌دهد. کلمه «مهمان» در زبان پهلوی، معانی مختلفی دارد؛ معانی هم‌چون: «خرسند»، «راضی»، «مطبوع» و... شاید بتوان واژه «مهمان» را برای «چشمه‌ها» یا «رودخانه‌های فصلی» هم معنی کرد؛ بر این اساس می‌توان معانی «چشمه گوارا» یا «چشمه مطبوع» یا رودخانه فصلی را بر این سنگ‌نوشته نهاد.

• **تیمره گلبایگان ۱۲ (اسفاجرد ۲):** این سنگ‌نوشته، سنگ‌نوشته دوم منطقه

اسفاجرد است، که در سال ۱۳۹۶ مورد شناسایی قرار گرفت. جهت آن به سمت جنوب شرق و شیب سطح صخره حدود ۸۰ درجه است. در کنار این خط هیچ نقش دیگری دیده نمی‌شود. این سنگ‌نوشته دقیقاً در کناره‌های بستر یک جویبار فصلی قرار دارد. بخشی از این سنگ‌نوشته توسط گل‌سنگ‌ها در حال تخریب است. متن این سنگ‌نوشته نیز دقیقاً شبیه به سنگ‌نوشته قبلی اسفاجرد است (تصویر ۴).

► تصویر ۴: سنگ‌نوشته پهلوی «تیمره گلبایگان ۱۲ (اسفاجرد ۲)، (جمالی، ۱۳۹۶).

Fig. 4: Pahlavi inscription "Teymareh Golpayegan 12 (Esfajerd 2)" (Jamali, 2018).

حرف نویسی سنگ نوشته:

...zh'pl Y m(')hm'nl

آوانویسی سنگ نوشته:

...zahāb ī mehmān

ترجمه سنگ نوشته:

زهاب مهمان، رودخانه مهمان (فصلی؟)

• **تیمره گلیایگان ۱۳ (غرقاب ۴):** این سنگ نوشته که در منطقه غرقاب واقع شده، در سال ۱۳۹۴ شناسایی شد. جهت آن به سمت جنوب غرب و شیب سطح صخره حدود ۶۰ درجه است. در کنار این خط نشان‌های دیگری در دوره‌های جدیدتر حک شده که احتمالاً کلمات عربی باشد. در این کتیبه هم به خط شکسته پهلوی واژه زهاب در کنار اسم یادگاری «علی» نوشته شده است (تصویر ۵).

حرف نویسی سنگ نوشته:

zh('p)

آوانویسی سنگ نوشته:

zahāb

ترجمه سنگ نوشته:

زهاب، رودخانه

تصویر ۵: سنگ نوشته پهلوی «تیمره گلیایگان ۱۳ (غرقاب ۴)، (جمالی، ۱۳۹۴).»

Fig. 5: Pahlavi inscription “Teymareh Golpayegan 13 (Qarqab 4)” (Jamali, 2016).

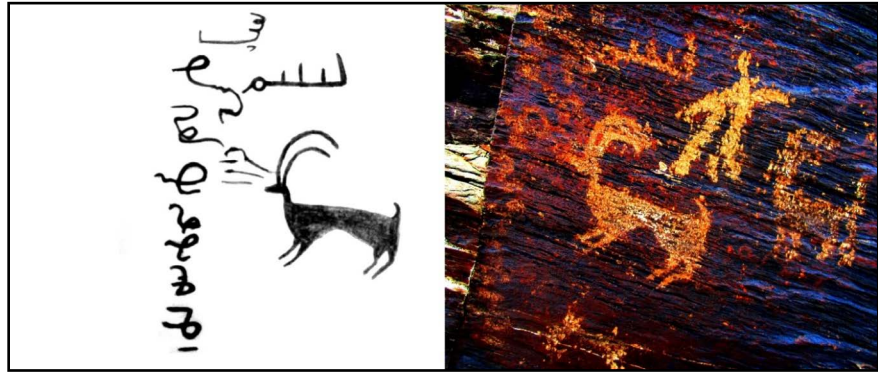
• **سنگ نوشته شماره ۱۴ (غرقاب ۵):** این سنگ نوشته نیز در منطقه غرقاب واقع شده و در سال ۱۳۹۴ شناسایی شد. جهت آن به سمت غرب و شیب سطح صخره حدود ۸۰ درجه است. نوشته‌های پهلوی آن به صورت عمودی است و در کنار این خط، واژه‌ای به خط عربی، یک شکل غیرقابل تشخیص و نقش یک بزکوهی در دوره‌های جدیدتر حک شده است. بزکوهی دیگری نیز در مرکز این بوم‌سنجی دیده می‌شود که به نظر می‌رسد با سنگ نوشته پهلوی هم دوره باشد، اما مجدداً این نقش در سال‌های بعدی بازآفرینی شده است. به دلیل فرسایش زیاد و مخدوش شدن این سنگ نوشته، در حال حاضر استنساخ دقیقی از آن به دست نیامد، اما داغی و طول سنگ نوشته و تصویر بز در کنار سنگ نوشته نام «ماه فرن گشنسب» در سنگ نوشته ماکوله (جمالی، ۱۳۹۴: ۲۱۸) (از سری سنگ نوشته‌های معرفی شده در انتشارات قبلی) را به دیده تداعی می‌کند (تصویر ۶).

Māhfrangōšnasb?

ماه فرن گشنسب؟

► تصویر ۶: سنگ‌نوشته پهلوی (تیمره گلپایگان ۱۴ (غرقاب ۵)، (جمالی، ۱۳۹۴).

Fig. 6: Pahlavi inscription “Teymareh Golpayegan 14 (Qarqab 5)” (Jamali, 2016).

• تیمره گلپایگان ۱۵ (غرقاب ۶): این سنگ‌نوشته نیز در منطقه غرقاب واقع شده، در سال ۱۳۸۷ مورد شناسایی قرار گرفت. جهت آن به سمت غرب و شیب سطح صخره حدود ۹۰ درجه است. در کنار این خط، واژه «کنارود» به خط فارسی نیز دیده می‌شود؛ هم‌چنین دو بزکوهی، یک انسان سوارکار و احتمالاً نقش نیمه‌تمام یک گاو نیز در دوره‌های جدیدتر حک شده است (تصویر ۷).

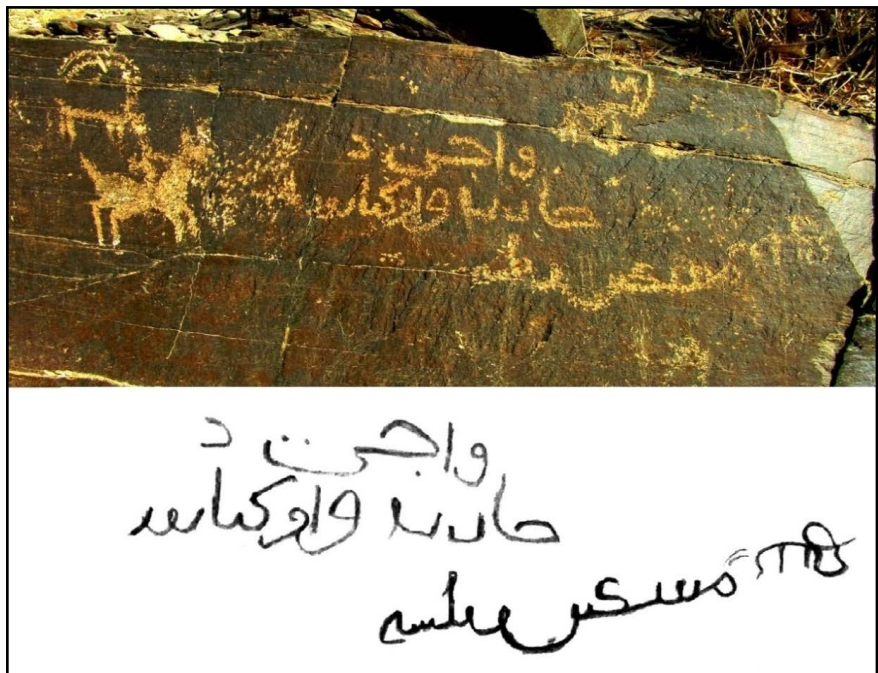
ترجمه این سنگ‌نوشته بنابر آن چه که در تصویر دیده می‌شود، چنین پیشنهاد می‌گردد:

حرف نویسی سنگ‌نوشته:

...MYA zh'(p

► تصویر ۷: سنگ‌نوشته پهلوی «تیمره گلپایگان ۱۵ (غرقاب ۶)، (جمالی، ۱۳۸۷).

Fig. 7: Pahlavi inscription “Teymareh Golpayegan 15 (Qarqab 6)” (Jamali, 2009).

واجیت د
حاند و او کاسه
سکس سلسه

آوانویسی سنگ‌نوشته:

...āb zahā(b)

ترجمه سنگ‌نوشته:

آب زهاب، رود آب

در بیشتر سنگ‌نوشته‌های معرفی‌شده در این پژوهش، واژه زهاب و آب به‌طور ویژه مورد استفاده قرار گرفته است، که شاید با بررسی منظر فرهنگی و جغرافیایی این سنگ‌نگاره‌ها، بتوان به نکات قابل توجه بیشتری دست یافت.

واژه‌های زبان پهلوی

در فرهنگ زبان پهلوی در دو منبع «مکنزی» و «فره‌وشی» واژه زهاب و زهابک به صورت زیر آورده شده است:

𐭠𐭥𐭥𐭥 𐭠𐭥𐭥𐭥 zahābag zh'pk¹ زهابگ، چشمه، رودخانه (Mac KENZIE 1971:p.182)

𐭠𐭥𐭥𐭥 𐭠𐭥𐭥𐭥 zahāb zh'p¹ زاب، رودخانه (فره‌وشی ۱۳۵۸: ص. ۶۵۵)

براساس این دو منبع، سنگ‌نوشته‌های ارائه شده در این پژوهش را بدین‌گونه بررسی شده‌اند:

𐭠𐭥𐭥𐭥 𐭠𐭥𐭥𐭥 zahāb ī mehmān zh'p¹ Y m(°)hm'n¹ رودخانه مهمان (فصلی؟)

𐭠𐭥𐭥𐭥 𐭠𐭥𐭥𐭥 MYA zh'p¹ āb zahāb "رود آب" (به معنی رودخانه، رودکده: لغتنامه دهخدا)

در این منطقه واژه ای است مرکب از هزوارش MYA به معنی "آب" و "زهاب" به معنی رود.

واژه‌یابی آب در منطقه

در حال حاضر در دشت گلپایگان و هم‌چنین در نزدیکی سنگ‌نگاره‌ها، مکان‌هایی وجود دارد که نام آن‌ها، با نام «آب» پیوند معناداری دارد؛ برای مثال، مکان‌هایی با نام: «کنار رودخانه»، «غرقاب»، «غرقه»، «استهلک»، «زهکش»، «دوآب» و «دریاچه شور» یا «تالاب شور». در سال ۱۳۹۹ با برخی از سال‌خوردگان روستاهای غرقاب و اسفاجرد، مصاحبه‌ای در خصوص اصطلاحات مرتبط با آب و منابع آبی منطقه و هم‌چنین افسانه‌های رایج محلی در مورد تنگ غرقاب انجام گرفت. طی این مصاحبه، واژه‌های محلی در زمینه آب به دست آمد که با خوانش نگارندگان از سنگ‌نوشته‌های پهلوی نویافته، بی‌ارتباط نبود. برخی از اصطلاحات رایج به گویش محلی با موضوع آب، این‌گونه است:

- زیغ آب یا زیغ آو (زه آب): جایی که آب چشمه در مسیر خودش در شن‌ها فرو می‌رود و مجدداً از زیر شن‌ها بیرون می‌آید. در جایی که آب مجدداً بیرون می‌آید، «زیغ آب» می‌گویند.

- **زیغه:** زمین باتلاق ماندی که پای انسان در آن گیر می‌کند.
 - **زیغ بُر:** جایی که آب زمین‌های زیغه مانند را از طریق حفر مسیرهایی خارج می‌کنند و به رودخانه شور یا زهکش وصل می‌شدند.
 - **زهکش:** نام جدید رودخانه‌ای که قبلاً به آن رودخانه شور می‌گفتند و اکنون تبدیل به کانالی جدید شده است.
 - **منطقه دو آب:** مکانی در ابتدای روستای غرقاب که رودخانه گلپایگان با رودخانه شور یا رودخانه اسفاجرد (یا رودخانه زهکش) یک رود را تشکیل می‌دهند.
 - **منطقه هرزآب:** محلی است که در اوایل زمستان آب‌های هرزآب روستاها، از قبیل آب چشمه و قنات و رودخانه در آن رها می‌شده است. این آب سرچشمه رودخانه شور بوده است. منطقه هرزآب بین روستای فاویان و کوه حاج‌قارا و در جایی روبه‌روی کوه کوچک چغاسیاه و دره غار قرار گرفته است.
 هم‌چنین نام برخی از چشمه‌ها در منطقه اسفاجرد و غرقاب نیز این‌گونه است: «چشمه قرقوری»، «چشمه خاله زهرا»، «چشمه دو آب»، «چشمه چاه بیخه»، «چشمه چاه جوادی»، «چشمه یان چشمه» و ...

تنگ غرقاب در کتب تاریخی و بررسی افسانه‌ها و باورهای محلی منطقه

«حسن ابن محمد بن حسن قمی» در کتاب تاریخ قم که در سال ۳۷۸ ه.ق. تألیف کرده و در سال ۸۰۵ و ۸۰۶ ه.ق. به فارسی برگردان شده است، می‌نویسد: «تیمره کبری ابن مقفع گوید که آن را به تیمر اکبر بن خراسان نام نهاده‌اند. تیمره صغری به تیمر اصغر بن خراسان نام کرده‌اند و گویند این هر دو تیمره جای جمع شدن آب رودخانه‌ها بوده است و آب‌ها در آن جمع شده‌اند و آن را هیچ منفذ و مجری نبوده است، سبب آنک گرد بر گرد آن کوه‌ها بوده‌اند. جم‌الملک دیوی را فرمود نام آن مر تا آن کوه‌ها را ببرد و آب آن روان کند و جم‌الملک آن دیو را گفت به زبان فارسی «کن مر» یعنی ای مر عمل کن. پس تیمره کبری را از برای این نام نهادند که جم آن دیو را گفت که کن مر، پس آن دیو آن کوه را برید و آب روانه کرد و آب رودخانه قم و رودخانه ویدهند (بیدهند فعلی خوانسار) به تیمره جمع شده است. پس چنین گویند که آن موضع که آن دیو بریده است تا امروز ظاهر و روشن و معلوم است. پس چون آب برفت و بقیه از آنجا بیش نماند...» (قمی، ۱۳۶۱: ۷۳ و ۷۴).

این متن با واقعیت رودخانه گلپایگان، رودخانه خوانسار (بیدهند) و کوه‌های تنگ غرقاب گلپایگان مطابقت دارد؛ هم‌چنین افسانه برش کوه که در این کتاب اشاره شده در اذهان مردم محلی منطقه نیز هم‌چنان وجود دارد و بارها نویسنده شاهد روایتگری بزرگان منطقه در این مورد بوده است.

در مصاحبه ذکر شده (آقای «خیری» از بزرگان روستای غرقاب و آقای «تاراسی» از بزرگان روستای اسفاجرد) این‌گونه در مورد تنگ غرقاب سخن به میان آورده شده است: «داستان این‌که پادشاهی با گذر از دشت گلپایگان آنجا را مملو از آب می‌بیند. او تشخیص می‌دهد که آبی عظیم این ناحیه را فراگرفته و تصمیم به رهاسازی این آب می‌کند. با تدبیر او، یک گونی پنبه روی آب می‌اندازند و سپس به بالای کوه

الوند (در قسمت غربی تنگ غرقاب) می‌روند و مسیر را بررسی می‌کنند، با حرکت گونی پنبه می‌فهمند که از کجا باید کوه را برش بزنند. سپس کوه را برش می‌زنند و آب از این ناحیه خارج می‌گردد». هم‌چنین روایت دارند که در این زمان که دشت گلپایگان را آب عظیمی فراگرفته، تنها مناره و مسجد جامع گلپایگان از آب بیرون مانده بودند.

هم‌چنین در ادامه نیز ذکر کردند که برای عبور آب از این کوه‌ها راهی مناسب نبوده است و به این سبب قبل از برش کوه، دشت را آب عظیمی فراگرفته بوده است. مکان اولیه روستای غرقاب نیز به رودخانه نزدیک‌تر بوده است و زمانی که آب رودخانه گلپایگان، بالا می‌آمده است، این روستا غرق در آب می‌شده است؛ بنابراین ساکنین آن از مکان اولیه نقل مکان کردند و به ارتفاع بالاتر، یعنی محل فعلی روستا آمدند.

این سنگ‌نوشته‌ها، همگی در نزدیکی منابع آبی، از جمله: چشمه‌ها، جویبارها و رودخانه‌ها قرار گرفته‌اند. نکته دیگر این‌که در سنگ‌نوشته‌های پهلوی شناسایی شده قبلی در منطقه گلپایگان نیز در سه مورد به موضوع آب اشاره شده است؛ از جمله در سنگ‌نوشته‌های چم اسبه غرقاب (تیمره گلپایگان ۱ (غرقاب ۱))، عباس‌آباد (تیمره گلپایگان ۴ (عباس‌آباد ۱)) و مزاین. در ادامه، اشاره‌ای به متن این سه سنگ‌نوشته خواهد شد.

- متن سنگ‌نوشته پهلوی چم اسبه غرقاب بدین صورت است:

این سه چیز را هرگز مار، راغ خاک، دریای آب، آتش هیزم، دخمه ی ... کردن یا فرتن؟

- ترجمه روان سنگ‌نوشته: این سه چیز را جاودان بشمار، راغ خاک، دریای آب، آتش هیزم، دخمه ی ... کردن یا فرتن؟ (بشاش‌کنزق، ۱۳۸۱: ۸۸).

طبق نظر نگارنده دوم، سنگ‌نوشته پهلوی عباس‌آباد ۱ (جمالی، ۱۳۹۴: ۲۱۵) نیز دارای معنای مشابه سنگ‌نوشته چم اسبه غرقاب است (بشاش‌کنزق، ۱۳۹۷: ۱۴۵). در سنگ‌نوشته مزاین نیز به واژه «آبشخور» اشاره شده است (بشاش‌کنزق، ۱۳۹۷: ۱۴۴).

سنگ‌نوشته‌های مورد اشاره در این پژوهش، اغلب دارای واژه‌های کوتاه و در توصیف آب و زه‌آب هستند. شاید آن‌ها نشانه‌گذاری‌هایی برای وجود منابع آبی در منطقه بوده‌اند؛ هرچند که باید اهمیت و تأثیر آب در زندگی انسان در این مناطق کم آب را در نظر گرفت. محوطه اسفاجرد در نزدیکی دشت شور (دریاچه شور) فعلی گلپایگان قرار دارد. این دشت در سال‌های گذشته به صورت باتلاق بوده که زه‌آب دشت به همراه سیلاب‌ها و آب قنوات در زمستان‌ها به آن ریخته می‌شده است. در دهه‌های گذشته به منظور بهره‌برداری از زمین‌های این منطقه در امر کشاورزی، زهکش‌هایی را در سراسر این منطقه، ایجاد نموده‌اند تا علاوه بر این‌که از حالت باتلاقی خارج شود، آب‌های شور آن نیز تخلیه گردد؛ اما متأسفانه این طرح با شکست مواجه شد و هم‌اکنون این منطقه منبع بروز ریزگرد شده است. به نظر می‌رسد که هزاران سال قبل، این منطقه دارای دریاچه‌ای نسبتاً بزرگ بوده که

به علت تغییرات اقلیمی و تغییر مسیر رودخانه، کم‌کم به باتلاق تبدیل شده و نهایتاً خشک می‌شود.

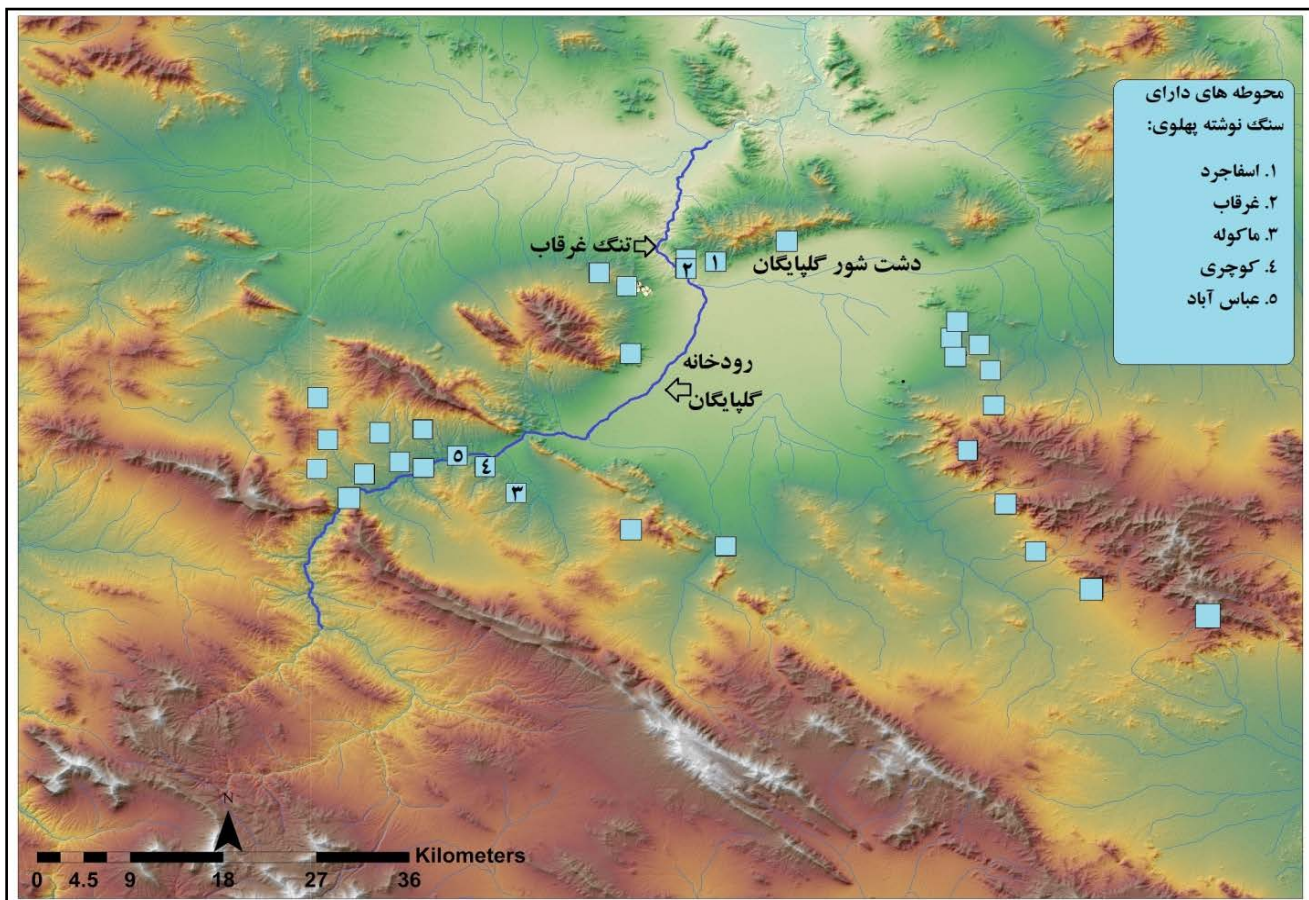
سنگ‌نوشته‌های اسفاجرد ۱ و ۲ دقیقاً به معنای زهاب مهمان هستند. زهاب مهمان، به معنای چشمه گوارا و چشمه مطبوع است. در حال حاضر، فقط چند چشمه فصلی در این منطقه جریان دارد؛ اما این منطقه از طرفی به دشت شور گلپایگان یا باتلاق (دریاچه) شور گلپایگان نزدیک است، و از طرف دیگر، به محل اتصال رودخانه اسفاجرد (زهکش) و رودخانه گلپایگان که اصطلاحاً به آن محل «دو آب» می‌گویند و چند جویبار و چشمه فصلی نزدیک است.

سنگ‌نوشته‌های غرقاب ۱ و ۳ نیز در نزدیکی رودخانه گلپایگان، چند چشمه فصلی و تنگ غرقاب قرار دارند. در این دو سنگ‌نوشته نیز به واژه «زهاب» اشاره شده است. در یکی از این دو سنگ‌نوشته، واژه «کنارود» نیز به فارسی نوشته شده است. در سنگ‌نوشته غرقاب ۲ احتمالاً به عبارتی شبیه به «نام ماه فرزن گشنسب» اشاره شده است. عبارتی که در سنگ‌نوشته مشابهی در محوطه ماکوله (منتشر شده در انتشارات قبلی (جمالی، ۱۳۹۴: ۲۱۸) نیز شبیه آن دیده شده است.

سنگ‌نوشته پهلوی کوچری نیز در نزدیکی رودخانه گلپایگان، جویبارها و چشمه‌های فصلی قرار گرفته است. نکته جالب توجه این‌که در این سنگ‌نوشته نیز به واژه «زهاب» اشاره شده است.

تصویر ۸: نقطه‌گذاری پنج محوطه دارای سنگ‌نوشته پهلوی و نزدیکی به منابع آبی و سایر محوطه‌های دارای سنگ‌نگاره در تیمره گلپایگان (جمالی، ۱۴۰۱: ۱۳۱).

Fig. 8: Punctuation of five sites with Pahlavi inscriptions and proximity to water sources and other sites with petroglyphs in Teymareh Golpayegan (Jamali, 2023: 131).

نتیجه‌گیری

مجموعه سنگ‌نگاره‌های تیمره به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین مجموعه سنگ‌نگاره‌های ایران شناخته می‌شود که به‌واسطه تعلق به دوره‌های تاریخی گوناگون، بستر ایجاد سنگ‌نوشته‌های متنوعی بوده است. سنگ‌نوشته‌های متنوعی بوده است. یکی از مهم‌ترین آثار شناسایی شده در تیمره، سنگ‌نوشته‌های پهلوی هستند که اغلب مربوط به اواخر دوره ساسانی و اوایل اسلام هستند. در مجموع ۱۵ سنگ‌نوشته پهلوی در تیمره گلیپایگان شناسایی شده است. در این پژوهش به معرفی و خوانش شش سنگ‌نوشته نویافته که برای اولین بار معرفی می‌شود، پرداخته شده است. از این تعداد، سه سنگ‌نوشته مربوط به محوطه غرقاب، دو سنگ‌نوشته مربوط به محوطه اسفاجرد و یک سنگ‌نوشته مربوط به محوطه کوچری است. نکته حائز اهمیت واژه‌های مربوط به آب در پنج سنگ‌نوشته تیمره گلیپایگان ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۴ و ۱۵ است که در همگی آن‌ها صراحتاً به واژه «زهاب» و «رود آب» اشاره شده است. رودخانه به‌عنوان یکی از معانی زهاب است و در سنگ‌نوشته‌های پهلوی اسفاجرد در کنار واژه زهاب، واژه «مهمان» نیز وجود دارد. به این ترتیب، خوانش این دو سنگ‌نوشته پهلوی اسفاجرد می‌تواند عبارت «رودخانه فصلی» باشد؛ البته در سنگ‌نوشته‌های پهلوی منتشرشده در مقالات و کتب قبلی، به واژه «آب» و «آبشخور» نیز اشاره شده است. با نگاهی به منظر و چشم‌انداز این سنگ‌نگاره‌ها، متوجه می‌شویم که همگی آن‌ها در کنار جریان‌ها و منابع آبی دائمی و فصلی از جمله رودخانه گلیپایگان، دشت (دریاچه) شور گلیپایگان، تنگ غرقاب و جویبارها و چشمه‌ها قرار گرفته‌اند. نکته مهم دیگر، خود واژه «تیمره» است که براساس کتاب تاریخ قم، تیمره محل جمع شدن آب رودخانه‌هاست. تمام سنگ‌نوشته‌های پهلوی اشاره شده در این پژوهش، در میان حجم انبوهی از سایر سنگ‌نگاره‌ها قرار گرفته‌اند؛ سنگ‌نگاره‌هایی که صحنه‌های شکار بیشترین موضوع اشاره شده بر روی آن‌هاست. به نظر می‌رسد این نقوش توسط شکارچیان، زمه‌داران، رهگذران و ساکنین استقرارهای فصلی که می‌توانستند اقوام کوچ‌رو نیز باشند، ایجاد شده است. با توجه به بررسی متن این سنگ‌نوشته‌های پهلوی، به نظر می‌رسد که این متون می‌توانسته نشانه‌گذاری بر وجود منابع آبی در منطقه، به‌ویژه برای افراد رهگذر و اقوام کوچ‌رو بوده باشد. همه این موارد نشان از جایگاه ویژه آب در میان مردم این منطقه دارد. منطقه‌ای که احتمالاً در دوره ساسانی و به‌ویژه اواخر این دوره، دارای جایگاه و اهمیت بالایی بوده است. وجود ۱۵ سنگ‌نوشته صخره‌ای به خط پهلوی تأییدی بر این ادعاست.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان بر خود لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه که با نظرات خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند؛ همچنین از آقایان تاراسی و خیری که از بزرگان روستاهای اسفاجرد و غرقاب گلیپایگان هستند و در زمینه اصطلاحات محلی، نویسندگان را راهنمایی کرده‌اند، سپاسگزاری می‌گردد.

درصد مشارکت نویسندگان

نویسندگان اعلام می‌دارند که شناسایی و مستندنگاری سنگ‌نوشته‌های پهلوی ارائه شده در این مقاله به‌همراه نگارش آن توسط نویسنده اول و قرائت، خوانش و برگردان این سنگ‌نوشته‌ها و بازخوانی متن نهایی توسط نویسنده دوم انجام پذیرفته است.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود هرگونه تضاد منافع با شخص یا دستگاه دولتی را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت

۱. لازم به ذکر است که بیشترین نقوش موجود بر روی سنگ‌نگاره‌های ایران و تیمره، نقش بزکوهی است. در نمادشناسی اسطوره‌ای، بزکوهی با فراوانی نعمت، زایش، باروری و مباحث مربوط به آب‌سالی و بارندگی مرتبط است.
۲. در محل اتصال دو رودخانه مورد اشاره (دوآب)، یک محوطه تاریخی (پارتی-ساسانی) هم وجود دارد (جاوری، ۱۳۸۰).

کتابنامه

- اشراقی، فیروز، (۱۳۸۳). گلیپایگان در آئینه تاریخ. اصفهان: چهارباغ.
- ایزدپناه، حمید، (۱۳۴۸). «نقاشی‌های پیش‌ازتاریخ در غارهای لرستان». باستان‌شناسی و هنر ایران، وزارت فرهنگ و هنر، ۲: ۶-۱۴.
- بشاش کنزق، رسول، (۱۳۸۳). «قرائت کتیبه‌های خط پهلوی سنگ‌نگاره‌های رمه کوه نصرآباد تفت». مجله نامه پژوهشگاه میراث فرهنگی، ۹: ۸۷-۹۰.
- بشاش کنزق، رسول، (۱۳۸۱). «کتیبه پهلوی سنگ دخمه چم اسبه (دره غرقاب گلیپایگان)». کتاب ماه هنر، شماره مهر و آبان: ۸۶-۸۹.
- بشاش کنزق، رسول، (۱۳۹۷). آشنایی با خطوط و زبان‌های باستانی. چاپ سوم، تهران: سمت.
- جاوری، محسن، (۱۳۸۰). «پرونده ثبتی تپه غرقاب به شماره ۱۹۶۰». اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اصفهان (منتشر نشده).
- جاوری، محسن؛ و حاجی محمدعلیان، علمدار، (۱۳۹۰). «لهرامش، محوطه‌ای مربوط به عصر مفرغ قدیم در دشت گلیپایگان». مجله باستان‌شناسی ایران، ۲: ۶۲-۷۳.
- جمالی، محسن، (۱۳۹۴). سنگ‌نگاره‌های ایران (سنگ‌نگاره‌های گلیپایگان، گذرگاه تاریخ). قم: ائمه، چاپ اول.
- جمالی، محسن، (۱۴۰۱). «بررسی باستان‌شناختی سنگ‌نگاره‌ها، در منظر فرهنگی تیمره گلیپایگان». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه باستان‌شناسی دانشکده حفاظت و مرمت دانشگاه هنر اصفهان (منتشر نشده)

- جمالی، محسن، (۱۴۰۲). «بررسی نقش مایه گاو بر روی سنگ‌نگاره‌های تیمره گلیایگان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳ (۳۶): ۸۷-۱۱۲. <https://doi.org/10.22084/nb.2022.24824.2373>
- جمالی، محسن، (۱۴۰۳ الف). «بررسی صحنه روایی بوم سنگی "شانزده انسان" در سنگ‌نگاره‌های تیمره گلیایگان». جلوه هنر، ۱۶ (۲): ۶۵-۷۶. <https://doi.org/10.22051/jjh.2023.44758.2036>
- جمالی، محسن، (۱۴۰۳ ب). «نقش شتر دوکوهانه بر روی سنگ‌نگاره‌ها (مطالعه موردی تیمره گلیایگان)». اولین کنگره بین‌المللی احیاء بوم‌شناختی بر پایه طبیعت (با تأکید بر صیانت از شتر دوکوهانه).
- قمی، حسن ابن محمد ابن حسن، (۱۳۶۱). تاریخ قم. تهران: توس.
- فره‌وشی، بهرام، (۱۳۵۸). فرهنگ زبان پهلوی. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- فرهادی، مرتضی، (۱۳۷۷). موزه‌هایی در باد. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- مک‌بورنی، چارلز، (۱۳۴۸). «گزارش مقدماتی بررسی و حفاری در غارهای منطقه کوه‌دشت برای تعیین تاریخ نقش‌های پیش‌ازتاریخ ناحیه لرستان». ترجمه ذبیح‌الله رحمتیان، تهران: باستان‌شناسی و هنر ایران، وزارت فرهنگ و هنر، ۳: ۱۴-۱۶.
- ناصری‌فرد، محمد، (۱۳۸۸). سنگ‌نگاره‌های ایران (نمادهای اندیشه‌نگار). خمین: مؤلف.
- Bashash Kanzagh, R., (2004). "Reading the Pahlavi inscriptions of the petroglyphs of Rame Kooch Nasrabad Taft". *Journal of Cultural Heritage Research*, 9: 87-90.
- Bashash Kanzagh, R., (2002). "Pahlavi Inscription of Cham Asbe Tomb (Golpayegan Qargab Valley)". *Ketabe Mahe Honar*: 86-89.
- Bashash Kanzagh, R., (2017). *An Introduction to the Ancient Inscriptions and languages*. Third edition, Tehran: Samt.
- Eshraghi, F., (2004). *Golpayegan in the mirror of history*. Isfahan: Chaharbagh.
- Farhadi, M., (1998). *Museums in the Wind*. Tehran: Allameh Tabatabai University.
- Izadpanah, H., (1969). "Prehistoric Paintings in Lorestan Caves". *Archeology and Art of Iran, Ministry of Culture and Arts*, 2: 6-14.
- Jamali, M., (2014). *Iran Petroglyphs (Volume 1), Golpayegan Petroglyphs the Passage for the History*. Qom: Aemeh Publications, first edition.
- Jamali, M., (2022). "Investigating the motifs of cattle on the petroglyphs of Teymareh Golpayegan". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 13 (36): 112-87. <https://doi.org/10.22084/nb.2022.24824.2373>

- Jamali, M., (2023). "Archaeological Investigation of Rock Arts within the Cultural Landscape of Teymareh-Golpayegan". Master's thesis, Department of Archeology, Faculty of Conservation and Restoration, Art University of Isfahan (unpublished).
- Jamali, M., (2024a). "Investigation of the Narrative Scene of the Stone Panel "Sixteen Humans" in the Petroglyphs of Teymareh Golpayegan". *Glory of Art (Jelve-y Honar) Alzahra Scientific Quarterly Journal*, 16(2): 65-76. <https://doi.org/10.22051/jjh.2023.44758.2036>.
- Jamali, M., (2024b). "The motifs of two-humped camel on petroglyphs (case study of Teymareh Golpayegan)". *1st International Congress on Nature-Based Ecological Restoration* (emphasizing the conservation of the Bactrian camels).
- Javari, M., (2008). "The registration file of Tepe Qarqab No 1960". General Directorate of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of Isfahan Province (Unpublished).
- Javari, M. & Haji Mohammad Alian, A., (2013). "Lohramesh, a site related to the Old Bronze Age in the Golpayegan Plain". *Iranian Journal of Archeology*, 2: 62-73.
- Mac Kenzie, D. N., (1971). *A Concise Pahlavi Dictionary*. London.
- McBurney, Ch., (1969). *Preliminary report of investigation and excavation in the caves of Kohdasht region to determine the date of prehistoric motifs in Lorestan region*. Translated by: Zabihullah Rahmatian, Tehran: Archeology and Art of Iran, No. 3, Ministry of Culture and Art: 14-16.
- Naseri Fard, M., (2018). *Iranian petroglyphs (Ideogram Symbols)*. Khomein: Author.
- Qomi, H. I. M. I. H., (1982). *The history of Qom*. Translated by: Hassan Ibn Abdul Malik Qomi, Tehran: Tos Publishing.